

3-ТАРАУ

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАР

9-тақырып. ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБА, ОНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК ЦИКЛЫ

9.1. Инвестициялық жоба түсінігі және оның түрлері

Кез келген инвестициялық қызметтің түрі, оған капитал жұмсау немесе инвестициялау барысында арнайы инвестициялық жобаның болуын талап етеді.

Инвестициялық жоба – бұл мүліктік объектілерді және техникалық үдерістерді жүзеге асыруға қажетті материалдық қаржылай еңбекпен және инвестициялық мақсаттарға жету бойынша жұмыс жүргізу үшін қажетті ұйымдастырушылық-техникалық құжаттардың пакетін, сондай-ақ олардың орындалуымен байланысты басқару шешімдерін және шараларын қамтитын, көздеген мақсатқа немесе нәтижеге жетуге бағытталған жүйе болып табылады.

Инвестициялық жоба – қаржылық нәтижесі пайда алу, материалдық-мүліктік нәтижесі жаңа өндірісті құру немесе стратегиялық мақсаттарға жету мақсатында жұмыс істеп тұрған өндірісті жаңарту, қалпына келтіру, өндірісті кеңейтуге қаражат салу, қаржы құралдары мен материалдық емес активтерді сатып алу және пайдалануға бағытталған жүйелі түрдегі шаралар жиынтығын білдіреді.

Инвестициялық жобаларға тұрғын үй, құрылыс, үй объектілерін салу жобасы, инвестициялық портфельді қалыптастыру, ғылыми-зерттеу жұмыстарын зерттеу жобалары, жаңа техника мен озық технологияларды игеру жобасы, кәсіпорындарды қайта құру және кеңейту жобалары, кинофильмдерді шығару жобалары, аймақты қамту және т.б. жатады.

Кез келген жобаны қаржыландыру мен несиелеуге инвестиция жұмсау жекелеген тәуекел түрлерімен анықталады. Сондықтан инвестицияны жұмсамас бұрын жобалау жүргізу қажет. Жобалық жұмыс маңызды болып табылады, себебі инвестицияны тиімді пайдалану оған тікелей байланысты.

Барлық инвестициялық жобаларды төрт түрге бөлуге болады:

- тәуелсіз;
- өзара шектеуші;
- өзара толықтырушы;
- өзара ықпал етуші.

Инвестициялық жобалар басқалардың жүргізілуіне әсер етпеген жағдайда ол *тәуелсіз* болып табылады.

Өзара шектеуші – бұл жоба кезінде біреуінің әсерінен басқалардың жүзеге асырылу мүмкіншілігі болмайтын жобалар.

Инвестициялық жобалар бір уақытта қабылданып немесе кері қайтарылса, олар *өзара толықтырушы* болып табылады.

Өзара ықпал етуші – бұл жүзеге асырылу әсерінен қосымша тиімділік әкелетін жобалар.

Инвестициялық жобаның мақсаты – белгілі бір уақыт арасында қалаған нәтижеге қол жеткізу.

Инвестициялық жобаның объектілері жаңа құрылған өндіріс, сонымен бірге қалпына келтіру, кеңею өндірісі болып табылады.

Инвестициялық жобаның ерекшеліктеріне байланысты типтерге:

- шағын жобалар;
- ірі жобалар;
- мульти жобалар,
- халықаралық жобалар деп бөлуге болады.

Шағын жобалар – бұл өзінің ерекшелігіне байланысты өте аз шығынды қажет ететін, мақсаты – пайда табу болып табылатын шағын кәсіпкерлікті жүзеге асыруға бағытталған шаралар кешенін сипаттайды. Шағын жобаларды іске асыру мерзімі – қысқа және орта мерзімді болады.

Ірі жобалар – бұл белгілі бір ортақ мақсатқа арналған көптеген жобалардан тұратын мақсатты бағдарламаны білдіреді. Бұл бағдарламалар халықаралық, мемлекеттік, ұлттық, аймақтық, салааралық және аралас болып келеді. Бұл инвестициялық жоба құндылығымен, немесе капитал сыйымдылығы 1 млрд доллардан асатын қаражатты қажет ететін, іске асырылу мерзімінің ұзақтығымен, сондай-ақ, инфрақұрылымдарға кететін шығындарымен және әлеуметтік-экономикалық ортаға негізделген

ықпалымен байланысты басқа жобалардан өзара ерекшеленеді. Жобаларды іске асыру мерзімі ұзақ мерзімді болып келеді.

Мульти жобалар – бұл жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды қайта құру, жаңғырту және жаңадан құру мақсатындағы бағдарламаларды білдіреді. Бұл жобаларды іске асыру мерзімі – қысқа және орта сипатта болады.

Халықаралық жобалар – экономикада біршама күрделі және құнды, сонымен қатар атқаратын рөліне байланысты басқалардан ерекше. Бұл жобаның басты ерекшелігі – оны іске асыру барысында нарықтан қажетті құрылыстық жобалар мен материалдар алынып пайдаланылады. Сондай-ақ, ортақ мақсаты бар және бірлескен түрде қаржыландыруды қажет ететін бағдарламаны сипаттайды. Халықаралық инвестициялық жобаға қатысушы мемлекеттер немесе қаржылық ұйымдар арасында алдын-ала жасалынған келісім-шарттар негізінде жүргізіледі.

9.2. Инвестициялық жобаның өмірлік циклы және кезеңдері

Кез-келген инвестициялық жоба оның жүзеге асырылуымен байланысты және табыс алу мақсатымен қарастырылады. Сондықтан алға қойылған мақсаттардың жүзеге асырылу кезеңі *инвестициялық жобаның өмірлік циклы* деп аталады. Сонымен қатар, кез-келген инвестициялық жоба – оны дайындау, іске асыру барысында 3 кезеңді басынан өткізеді:

- инвестициялау алдындағы;
- инвестициялау;
- жаңадан құрылған объектілерді игеру және пайдалану.

1-кезең инвестициялау алдындағы кезеңнің өзі үш сатыдан тұрады:

- инвестицияға қажетті ресурстарды іздестіру;
- жобаны алдын-ала дайындау, яғни оның жобалық сметасының құжаттарын дайындау;
- жобаны жасауды аяқтау және оның техникалық, экономикалық, қаржылық тиімділігін қабылдау.

Сондай-ақ, бұл кезеңде келесідей шаралар жүзеге асырылады:

- инвестициялық санаға жобалық идеялардың ауысу мақсатымен инвестициялық мүмкіндіктерді анықтау;
- жобаның жағымды және жағымсыз жақтарын көру мақсатында техника-экономикалық дайындық;

- жобаның жақтарының нақты артықшылықтары мақсатымен бизнес-жобаның бөлшектерін құру;
- жобаның сараптамасы.

2-кезең инвестициялау кезеңінде үш сатыдан тұрады:

- келісім жасау, тендер жұмыстарын ұйымдастыру;
- құрылыстық, монтаждық жұмыстарды ұйымдастыру;
- жоба бойынша құрылыс жұмыстарын аяқтау.

Шаралары:

- инвесторлармен, жабдықтаушылармен, мердігерлермен жүргізілетін мәмілелердің, келісім-шарттардың қорытындылары;
- тартылған инвестицияның көлемін анықтау;
- құрал-жабдықты монтаждау;
- жер учаскесін алу;
- өндірістің бас жоспарын дайындау;
- мамандарды қабылдау және оқыту;
- маркетинг жүргізу.

3-кезең жанадан құрылған объектілерді игеру және пайдалану кезеңінде үш сатыдан тұрады:

- монтаждау;
- өндірісті іске қосу;
- жобаны аяқтау және пайдалануға беру.

Шаралары:

- өндіріс мониторингі, яғни нақты мәліметтерді жоспарланған мәліметтермен салыстыру;
- теріс жақтарды табу және олардың себептері.

Жоғарыда аталып өткен кезеңдердің жүргізілуінің өзіндік тәртібі болады:

1) Инвестициялау ресурстарын іздестіруде қайта өңдеуге және өндірістік мақсатқа пайдалануға арналған пайдалы қазба байлық немесе табиғи ресурстардың болуы негізгі шарт болып табылады. Сондай-ақ, бұл сатыда сұраныс пен ұсынысқа әсер ететін демографиялық, әлеуметтік және экономикалық факторлар да есепке алынады. Жобаны инвестициялау мүмкіндігін іздестіруге импортқа орын ауыстыратын өнімдер көлемі, сондай-ақ экспорттық маңызы бар тауарлар мен қызметтер көлемі талданады.

2) Кез-келген инвестициялық жоба алдын-ала дайындалып, жасауды аяқтағаннан кейін қарастыруды талап етеді. Жобаны қарастыру барысында жобаға қажетті әр түрлі ресурстар бойынша, сондай-ақ жобаға қатысушылар оларға өзара келісім-шартпен келісімдер жасайды. Инвестициялық жобаны іске асырудың бұл кезеңінде маркетингтік

зерттеулер жасау, сонымен қатар кадрлардың немесе мамандардың біліктілігін арттырумен байланысты маңызды мәселелер қарастырылады.

3) Инвестициялық жобаны жасаудың үшінші кезеңі бұл іске асырылған жобаның нәтижесінде пайда болады. Жаңа объектіні, оның тапсырушысына кілтін беруден бастай отырып, оны қабылдау және қосу шаралары және т.с.с. жұмыстар атқарылады. Сондай-ақ, бұл кезеңде пайдаланылатын бұл объектінің құрал-жабдықтарын айырбастау және инновациялауға байланысты мәселелер қамтылады.

9.3. Инвестициялық жобаның тиімділігін бағалау әдістері

Кез-келген инвестициялық жобаның тиімділігін бағалау ол жоба бойынша қаржыландыру формаларының қайтарымдылығына көз жеткізумен байланысты болып келеді. Мұндағы бағалаудың басты мақсаты жоба бойынша жұмсалынған шығындар мен жобаны іске асырудан түскен түсімдерді өзара салыстыру болып табылады. Инвестициялық жобаның тиімділігін бағалағанда пайдаланылатын әдістер екіге бөлінеді:

1. Дисконттау концепциясына негізделген жобаның тиімділігі;
2. Дисконттау концепциясына негізделмеген, яғни жобаның тиімділігін бағалаудың қарапайым әдістері.

Бірінші топтағы әдістерге:

- ағымдағы құнды есептеу әдісі;
- болашақтағы құнды есептеу әдісі;
- таза ағымдағы құнды есептеу әдісі;
- инвестицияның рентабелділігін есептеу әдісі;
- ішкі пайданы есептеу әдісі.

Екінші топқа жобаны өтеу мерзімін есептеу әдісі және жоба бойынша зиянсыздық нүктесін анықтау әдісі жатады.

9.4. Инвестициялық жобаның техника-экономикалық қамтамасыз етілуі

Инвестициялық жобаны қаржыландыруға қажетті шешімдер қабылдау үшін техника-экономикалық зерттеулер жүргізіледі. Осыған байланысты техника-экономикалық зерттеулердің инвестициялық жо-

баны қаржыландыру барысында тараптардың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау керек.

Техника-экономикалық зерттеулердің көптеген әдістемелері бар. Ол БҰҰ-ның әдістемелеріне негізделген және келесі бөлімдерден тұрады:

- жобаның жалпы талаптары;
- нарық және кәсіпорынның қуаты;
- өндірістің материалды факторлары;
- шикізатпен, сумен, материалмен, энергиямен қамтамасыз ету;
- объектінің орналасқан жері;
- жобалық-конструкторлық құжаттау;
- кәсіпорынның ұйымдастырушылық жұмысы;
- еңбек ресурсы;
- жобаның жүзеге асырылу мерзімі;
- жобаның қаржылық, экономикалық базасы;
- жобаны сақтандыру формасы.

Инвестициялар ең алдымен, астық секторы, ет және сүт өнімдерін қайта өңдеу және жеміс-көкөніс дақылдарын өндіру сияқты қолданыстағы секторларды қолдауға және жаңа экспортқа бағдарланған секторларды дамытуға бағытталатын болады. Дамыған экспорттық инфрақұрылымдары бар жылыжай шаруашылықтарының, көкөніс қоймаларының, құс фабрикаларының, тауарлы-сүт фермаларының, малдарды сөмірту алаңдары мен малдарды сою пункттерінің желілері құрылатын болады. Қазіргі заманғы ет өңдеу кешендерін ұйымдастыру, тамшылатып суландыру технологияларын қолданып жеміс-көкөніс дақылдарын өндіруді және жіңішке жүн талшығын терең өндеуді дамыту, Қазақстан астығы экспортының инфрақұрылымын дамыту, аграрлық техникалық маркеттерді құру және дамыту, сондай-ақ ауылшаруашылығы техникасын құрастыру жөніндегі жобалар іске асырылатын болады.

Агроөнеркәсіптік кешенді қолдауға «ҚазАгро» холдингінен қосымша 1 млрд АҚШ доллары (120 млрд теңге) көлемінде қаражат бөлінді. Жобалар әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялармен бірлесіп іске асырылатын болады.

Инновациялық, индустриялық және инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру экономикалық дамудың жүйелік проблемаларын шешу және халықты жұмыспен қамту деңгейін қолдау үшін ауқымды құрылыс жүргізу және инфрақұрылымды жаңғырту қамтамасыз етілетін болады. Экономикалық өсуді қолдау мақсатында «Қазақстанның 30 корпоративтік көшбасшысы» бағдарламасын іске асыру бойынша белсенді жұмыс жалғасатын болады.

Инфрақұрылымға, әсіресе электр энергетикасы секторына инвестициялар құюдың ұзақ мерзімді кезеңде тұрақты дамуды қамтамасыз

етуі үшін маңызы зор. Инвестицияларды ең алдымен, экономиканың шикізаттық емес секторына одан әрі тарту, инфрақұрылымдық проблемаларды шешумен байланысты.

Үздік әлемдік тәжірибе инфрақұрылымды дамыту экономикалық белсенділікті қолдау және дағдарыс кезінде халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету жөніндегі барынша тиімді құралдардың бірі болып табылатындығын көрсетіп отыр.

Инновациялық, индустриялық және инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға «Самұрық-Қазына» қоры қосымша 1 млрд АҚШ долларын (120 млрд теңге) бөлді және 2009 жылы 3 млрд АҚШ доллары мөлшерінде тікелей шетелдік инвестициялар тартылады. Бұдан басқа, «Самұрық-Қазына» қорының жобаларын қаржыландыруға зейнетақы қорларының қаражаты тартылатын болады.

Электр энергетикасы саласының инвестициялық тартымдылығын арттыру үшін Үкімет 2010 жылдан бастап әр жылдарға бөле отырып кемінде 7 жыл мерзімге арналған энергия өндіруші ұйымдардың тобы бойынша шектеулі тарифтерді бекітеді және оны бұған дейінгі жылдың инфляциясын ескере отырып жыл сайын түзететін болады. Электр энергиясына арналған шекті тарифтер жаңа активтерді құруға, электр энергетикасындағы қазіргі энергия жинақтайтын қуаттарды кеңейтуге, жаңартуға, қайта жаңалауға және техникалық қайта жарактандыруға инвестициялар тартуды қамтамасыз ететін болады. Электржелілік активтерді дамыту үшін тарифтерге инвестициялық құрауышты енгізу көзделуде. Осыған байланысты Үкімет электр желісіне қосылғаны үшін төлемді толығымен алып тастайды.

БАҚЫЛАУ СҰРАҚТАРЫ

1. *Инвестициялық жоба дегеніміз не?*
2. *Инвестициялық жобалардың түрлерін анықтаңыз*
3. *Инвестициялық жобаның қандай типтері бар?*
4. *Инвестициялық жобаның тиімділігін бағалау әдістерін анықтаңыз*
5. *Инвестициялық жобаның өмірлік циклы қандай?*
6. *Инвестициялық жобаның кезеңдерін анықтаңыз*
7. *Инвестициялық жобаның техника-экономикалық қамтамасыз ету дегеніміз не?*

10-тақырып. ЖОБАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

10.1. Жобалық талдаудың маңызы мен мақсаты

Жобалық талдау инвестициялық жобаны алдын-ала дайындау кезеңінде жүзеге асырылады. Жобалық талдау арқылы инвестициялық жобаның іске асырылу тиімділігіне баға беріледі.

Жобалық талдау – бұл жобаға жұмсалатын шығындарды, осы жоба бойынша түскен табыстарды салыстыру негізінде жобалық табыстардың талдау үдерісі болып табылады.

Жобалық талдаудың *міндеттері*:

- іске асырылатын жобаның іс жүзінде кедергі болар шектеулерін және олардың өзгерістерін ала отырып, қол жеткізетін нәтижеге баға беру.
- жоба бойынша жұмсалатын қажетті ресурстардың көлемін анықтау және оларды әр түрлі нұсқалар бойынша салыстыру;
- жобаны іске асырудан түскен табыстарды бағалау және оны инвесторлар арасында бөлу.

Жалпы алғанда жобалық талдаудың бірінші міндеті инвестициялық жобаның іске асырылуын бағалау; екіншісі – нәтижелігін бағалау; үшіншісі – тиімділікті бағалау; төртіншісі – жобаны белсендендіру болып табылады.

Жобалық талдаудың мақсаты – инвестициялық ресурстарды пайдаланудың балама тәсілдері арасында талдау туралы дұрыс шешім қабылдау.

10.2. Жобалық талдаудың түрлері

Инвестициялық жобаны талдау қаралатын жобаның артықшылықтары мен кемшіліктерін жан-жақты бағалауға негізделеді. Сондықтан да, инвестициялық жобаны жасау мен жүзеге асыру үшін қолданылатын жиынтық жобаны талдауды бірнеше түрлерге бөлуге болады.

Жобалық талдаудың түрлері:

- Техникалық талдау;

- Коммерциялық талдау;
- Институтционалды талдау;
- Әлеуметтік талдау;
- Қоршаған ортаны қорғау немесе экологиялық талдау;
- Қаржылық талдау;
- Экономикалық талдау.

Техникалық талдау – бұл инвестициялық жобаға қолданылатын ең тиімді техника мен технологияларды анықтау және объектінің орнын тандау мәселелері шеңберінде жүргізіледі.

Техникалық талдау келесідей міндеттемелерді шешуге көмектеседі:

- техника-технологиялық нұсқауларын анықтау;
- орналасқан жерін тандау;
- жобаның көлемін анықтау;
- жобаның жүзеге асыру мерзімін және оның кезеңдерін анықтау;
- шикізат көздерінің, жұмыс күшінің және басқа да ресурстардың қол жетімділігін және жеткізілуін анықтау;
- өнімнің нарық сыйымдылығын анықтау;
- ескергендегі кездейсоқ жоспарланған жобаның шығындарын болжау;
- жобаның графигін анықтау.

Жобаға техникалық талдауды жүргізу барысында жобаның сметасы мен бюджеті анықталады. Мұнда кездейсоқ шығындарға әкелетін мүлдіктік және бағалы факторларға талдау жүргізіледі. Техникалық талдау арқылы жобаның іске асырылуына қатысты құрылыстық және архитектуралық мәселелер шешіледі.

Коммерциялық талдау немесе *маркетингтік талдау* өнімді өткізумен байланысты. Бұл талдаудың мақсаты жоба бойынша өнімдер мен қызметтерді тұтынушы жағынан бағалау болып табылады.

Коммерциялық талдауды маркетингтік зерттеулер жұмысымен байланыстыруға болады. Коммерциялық талдаудың жүргізетін үш міндеті бар:

1. Маркетингтік қызметке байланысты;
2. Ресурстарды алу көздері мен шарттарына байланысты;
3. Өндіріс пен өткізу жағдайына байланысты.

Коммерциялық талдау келесідей мәселелерді шешуге көмектеседі:

- жаңа баға белгілеу кезінде жобаның жүзеге асырылуы;
- ұсынылған жобаның нарық сыйымдылығында қандай да бір бөлігін қамтамасыз етуі;

- жалпы шығармашылық жолдарды нарыққа өткізу деңгейі;
- тауардың отандық немесе экспортқа арналуы;
- нарыққа тауарды өткізу үшін маркетингтік шаралардың өткізілуі;
- әлемдік нарықта тауардың бәсеке қабілеті деңгейінің болуы.

Институционалды талдаудың мақсаты – бұл жобаны жүзеге асыру және іске қосу барысындағы ұйымдастырушылық, құқықтық, саяси және әкімшілік жағдайда баға беру болып табылады. Сондықтан институтционалды талдау арқылы басқару, ұйымдастырушылық құрылым, жоспарлау, кадрларды оқыту, қаржылық қызмет бойынша қажетті ұсыныстар жасалады.

Міндеттері:

- әрекет ететін заңнамаға сәйкес жоба қатысушыларының міндеттерін анықтау;
- материалдық-техникалық база, қаржылық жағдай, біліктілікті жоғарылату, құрылым бойынша жоба қатысушыларының әлсіз және күшті жақтарын бағалау;
- қоршаған орта, жалақы, баға, мемлекеттік қолдау, сыртқы экономикалық байланысқа қатысты заңдық нұсқаулардың, үкімдердің, жарлықтардың жобаға әсер етуін бағалау;
- талдау үдерісінде анықталған жоба қатысушыларының әлсіз жақтарын жою және жобаға жағымсыз факторлардың әсер етуін төмендету бойынша шараларды жасау;
- жобаның тиімділігіне әсер ететін ұйымдастырушылық факторларды жетілдіру бойынша ұсыныстарды жасау.

Әлеуметтік талдаудың мақсаты – бұл жоба жоспарының нұсқауларын, оны пайдаланушылар үшін жарамдылығын анықтау болып табылады. Әлеуметтік талдауды жүргізу нәтижесінде жоба мен оны пайдаланушылар арасындағы өзара әрекет етуін стратегиялық мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет.

Әлеуметтік талдаудың шешетін мәселелері:

- жобаға қатысты елдің халықаралық, әлеуметтік, мәдени және демографиялық сипаты;
- жобаны жасауда сол елдің әдеп-ғұрпының және дәстүрінің ескерілуі;
- іске асыру барысында жергілікті халықтың мүдделерінің ескерілуі.

Әлеуметтік талдаудың стандарттық әдісі мен процедураларының жоқтығынан бұл жобаның түрі өте күрделі болып келеді:

Жоба бойынша әлеуметтік нәтижелер келесідей болуы мүмкін:

- аймақтық жұмыс орындалуының сапасының өсуі мүмкін;
- жұмысшылардың тұрғылықты жағдайының жақсаруы;
- жұмысшылардың еңбек шарттарының өзгеру мүмкіндігі;
- өндірістік кадрлар құрылымының өзгеру мүмкіндігі;
- халықтың және қызметкерлердің денсаулық деңгейінің жақсаруының мүмкіндігі.

Экологиялық талдаудың мақсаты – инвестициялық жобаның өмірлік кезеңдерінде жобаның қоршаған ортаға әкелетін зияндарын анықтау және оның алдын-алу немесе төмендету үшін іс-шараларды анықтау болып табылады. Экологиялық талдау бойынша арнайы экономикалық қорытынды жасалуы тиіс және ол экологияға байланысты мәселелерді жетік білетін мамандардың қатысуымен дайындалып бекітіледі.

Экономикалық талдаудың мақсаты – нарықтық мәмілелерде көрініс табатын экономикалық айналымдарды және ақшалай емес құндылықтарды, жобаның артықшылықты көрсеткіштеріне баға бере отырып, инвестициялық жобаның нәтижесінде жалпы қоғамға әкелетін тиімділікті анықтау болып табылады.

Экономикалық талдаудың міндеті – жобаның іске асырылуына байланысты шығындар мен нәтижелерді тікелей салыстыруға мүмкіндік беретін тетіктерді жасау арқылы инвестициялық жобаның тиімділігі туралы нақты шешім қабылдау болып табылады. Экономикалық талдау іске асырылатын жобаның, кәсіпорындардың даму мақсатына мүмкіндік жасайтын және ең аз шығынды жұмсай отырып, экономикалық тиімділікке қол жеткізетін балама тәсілдерді анықтауға бағытталады.

Қаржылық талдау – экономикалық талдаудың жалғасы ретінде қаржылық ақпараттарды жинау, трансформациялау және пайдалану тәсілдерінің жиынтығын білдіреді.

Қаржылық талдаудың мақсаты:

- кәсіпорындардың ағымдағы және болашақтағы қаржылық жағдайларына баға беру;
- қаржылық ресурстармен қамтамасыз ету тұрғысынан алғанда кәсіпорындардың мүмкін болатын даму қарқынын талдау;
- қол жеткізуге болатын қаражат көздерін анықтай отырып, оларды жұмылдыру мүмкіндігіне баға беру;
- капитал нарығындағы кәсіпорынның жалпы жағдайына болжам жасау.

10.3. | Жобалық талдаудың қағидалары

Жобалық талдаудың инвестициялық жобаның ақша ағынын модельдеу, жобаны, оның өмірлік циклі бойынша қарастыру, уақыт факторын ескеру, инфляцияның әсерін есепке алу, тәуекелдің әсерін ескеру, кәсіпорындардың қаржылық жағдайын «жобалық» және «жобасыз» шарттарымен салыстыру деген қағидалары бар.

Ақша ағынын модельдеу дегеніміз – жоба бойынша әр түрлі уақыттағы табыс пен шығынды өзара салыстыру болып табылады. Ақша ағыны – бұл инвестициялық жобаны жүзеге асыру мерзімінде кәсіпорынның өндірістік, инвестициялық, қаржылық қызметтері бойынша ақшаның түсуі мен кетуін сипаттайды. Сонымен инвестициялық жобаны жүзеге асыру ақша ағынын қарастырумен байланысты.

Осы инвестициялық жоба бойынша ақшаның жиынтық түсімінен ақшаның жиынтық төлемін шегере отырып, жоба бойынша таза ақша ағынын аламыз. Ал, бұл көрсеткіш жобаның тиімділігін есептеуде қолданылады. Жобалық талдаудың уақыт, инфляция, тәуекел факторларының қағидалары «кеңістіктегі құн» деген ұғымға негізделеді. Яғни, бүгінгі 1 теңге ертеңгі 1 теңгеге қарағандағы құны процент болып келеді. Сондықтан да инвестициялық жобаны бағалау кезеңінде жоба бойынша процент ставкасының деңгейін таңдау маңызды болып келеді. Нақты экономикада бірегей проценттік ставкалар жоқ. Олардың бірнеше түрлері болады. Оларға қысқа, ұзақ мерзімді несие бойынша облигация, депозит бойынша және тағы басқа проценттік ставкалардың түрлері жатады. Сондықтан да инвестициялық жобаның қаржылық менеджерлері ең тиімді қаржыландыру көзін және инвестицияның объектісін таңдау барысында нақты экономикадағы проценттік ставкаларға негізделуі тиіс. Сонымен проценттік ставка және салыстыру ставкасы белгілі бір уақыт ішінде ақша ресурстарының құндылығының өзгеріс қарқынын сипаттайтын көрсеткіш болып табылады.

Жобалық талдаудың негізгі мақсаты – жобаның тиімділігін бағалау болып келеді. Сондықтан да ол кәсіпорын инвестициясының жобаны жүзеге асыру және кәсіпорын инвестициясының жобасы жүзеге асырылмайды деген әдістерді қолдануы маңызды болып табылады. Басқаша айтқанда бұл қағида «жобалық» және «жобасыз» деп аталады.

Жобалық талдаудың барлық бағыттары мен қағидалары негізінде инвестициялық жобаның бизнес-жоспары жасалады.

БАҚЫЛАУ СҰРАҚТАРЫ

1. *Жобалық талдау дегеніміз не?*
2. *Жобалық талдаудың мақсаты қандай?*
3. *Жобалық талдаудың міндеттері қандай?*
4. *Жобалық талдаудың түрлерін анықтаңыз*
5. *Жобалық талдаудың қағидаларын анықтаңыз*
6. *Ақша ағынын модельдеу дегеніміз не?*

11-тақырып. ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАНЫ БИЗНЕС-ЖОСПАРЛАУ

11.1. Инвестициялық жобаның бизнес-жоспары

Бизнес-жоспар – бұл инвестициялық жобаны қабылдау туралы кәсіпорын іс-әрекетінің жоспарын сипаттайтын құжат болып табылады.

Бизнес-жоспардың негізгі мақсаттары:

- инвестициялық жобаның жүзеге асырылуының экономикалық негіздемесі;
- кәсіпкерлік қызметтің алдағы қаржылық нәтижелерін есептеу;
- қаржылық көздерді анықтау ;
- инвестициялық жобаны жүзеге асыруға қабілеті бар мамандарды тандау.

Елімізде 1990 жылдан бастап бизнес-жоспар шетел инвесторын тартуға мүмкіндік беретін құрал ретінде қарастырылып келді. Ал, қазіргі уақытта бизнес-жоспар кәсіпорының қызмет етуі бойынша бірқатар мәселелерді шешу үшін қажетті ішкі басқарушылық құжат болып табылады.

Бизнес-жоспардың түрлері:

1) *Инвестициялық жобаның бизнес-жоспары* – бұл бизнес-жоспар инвесторлар үшін жасалынады немесе инвесторлардың өздері де жасауы мүмкін.

2) *Компанияның бизнес-жоспары* – бұл директорлар кеңесінің немесе акционерлер жиналысының алдында компанияның алдағы уақыттағы даму болашағын сипаттайды.

3) *Құрылымдық бөлімнің бизнес-жоспары* – бұл жоғары басшы органға кәсіпорынның шаруашылық қызмет бөлімінің даму жоспарын қарастырады.

4) *Несиең бизнес-жоспары* – бұл кредиторлардың ақша қаражаттарды алуы үшін жасалынады.

5) *Гранттық бизнес-жоспар* – бұл мемлекеттік бюджеттен басқа да қорлардан қаражаттарды алуға арналады.

6) *Аймақтық бизнес-жоспар* – бұл аймақтық әлеуметтік-экономикалық дамудың болашағын анықтауға және соған сәйкес қаржыландыру бойынша бағдарламаларды жасауға негізделеді.

Тәжірибеде бизнес-жоспардың әр түрлі нұсқалары берілген, олардың әр түрлілігінің болуы инвестициялық жобаның ерекшелігіне байланысты. Әдетте, бизнес-жоспардың көпшілігінің көлемі 50 беттен аспайды. Солардың бірінің құрылымына тоқталайық:

Бизнес-жоспардың құрылымы

- 1) резюме
- 2) өндіріс объектісінің сипаттамасы
- 3) саланың сипаты
- 4) өткізу, нарықты талдау
- 5) ұйымдастырушылық жоспар
- 6) инвестициялық жоспар
- 7) өндірістік жоспар
- 8) маркетингтік жоспар
- 9) қаржылық жоспар
- 10) тәуекелдерді талдау
- 11) қорытынды
- 12) қосымшалар

Резюме – бұл бөлім ең маңыздылардың бірі болып табылады. Ол бизнес-жоспарды жасаудың ең соңғы кезеңінде жасалынады және бизнес-жоспар мазмұнын қысқаша сипаттайды. Онда кәсіпорын, өнім, қызметкерлер туралы мәліметтер, кәсіпорынның негізгі мақсаты, кәсіпорынның қаржылық нәтижелері, тартылатын инвестиция көлемі, табыстары, өтеу мерзімдері туралы мәліметтер көрсетіледі.

Өндіріс объектісінің сипаттамасы келесідей бөлімдерден тұрады:

- капитал тарту қашан құрылды, қазіргі уақытқа дейінгі жетістіктері, заңды мәртебесі, объектінің орналасу орны, кәсіпорынның қаржылық қызметі;
- кәсіпорынның ағымдағы жағдайы, тауарлар мен қызметтердің тізімі, кәсіпорынның басқа бәсекелес кәсіпорыннан ерекшелігі, тауар экспорты, клиенттермен, мердігерлермен есеп айырысу шаралары, өнімнің артықшылықтары;
- жұмысты жүргізу стратегиясы, жақын уақыттағы кәсіпорынның мақсаты, кәсіпорынның даму болашағы.

Саланың сипаты бөлімінде қарастырылатын мәселелер:

- саланың шикізат базасы, инвестициялық климаты;
- сала бойынша өнімді сату көлемі, кәсіпорынның сату көлемі, бәсекелестік жағдайы;
- бәсекелестердің әлсіз және күшті жақтарын, бәсекелестікті ескергендегі өнімді сату жағдайлары.

Өткізу, нарықтық талдау – бұл бөлімде әлеуетті тұтынушыны анықтау, нарықтық сұранысын талдау, өнімді нарықта бөлу кестесі, сатылатын өнімді жетілдіру жағдайлары қарастырылды.

Ұйымдастырушылық жоспар – бұл бөлімде кадрлармен қамтамасыз етілу, қызметтерге қойылатын біліктілік талаптары, олардың еңбекақы деңгейі қарастырылады.

Инвестициялық жоспарда – инвестицияға қажеттілік жоспары қалыптасады, яғни, шикізаттарға, материалдарға қажеттілік, құрал жабдықтар, жер учаскелеріне қажетті және капиталды тартудың көздері мен шарттары қарастырылады.

Өндірістік жоспар – өндірістік үдерістің толық сипаты қарастырылады және өнім өндірісінің көлемі анықталады. Өнім өндірісінің көлемі келесідей кезеңдер бойынша болжанады:

- 1 жыл, әр тоқсан сайын
- 2 жыл, әр жарты жыл сайын
- 3 жыл, жылына байланысты әр жыл сайын.

Маркетингтік жоспар – бұл жоспарланатын сату көлеміне жету мен максималды пайда алу үшін кәсіпорындардың іс-әрекетінің жоспары болып табылады.

Қаржылық жоспар бөлімшелері:

- табыстар мен шығындар жоспары;
- ақша қаражаттарының түсімі мен төлем жоспары;
- қолма-қол ақша ағымының жағдайы;
- баланстық жоспар.

Тәуекелдерді талдау – кәсіпорын қызметіне әсер етуі және барлық тәуекелдер түрлеріне талдау жасалынады. Сонымен қатар тәуекелдің әрбір түріне қатысты оларды төмендету жолдары қарастырылады.

Қорытынды да кәсіпорынға жоба бойынша ұсыныстар беріледі. Жобаны жүзеге асыру үшін капитал көлемі, инвестицияға берілетін кепілдемелердің түрлері, жобаның өтем мерзімі, сондай-ақ қаржылық көздерін талдау мүмкіндігі сипатталынады.

Қосымшалар аталған бөлімдерге сәйкес графиктер, диаграммалар, кестелер, суреттер көрсетіледі.

11.2. Инвестициялық жобалаудың негізгі ережелері

Халықаралық тәжірибеде кәсіпорынның даму жоспары оның даму жобасының құрылымдық сипатын білдіретін арнайы түрде рәсімделген

бизнес-жоспар түрінде жасалынады. Егер жоба инвестицияларды тартумен байланысты болса, онда ол жоба – инвестициялық жоба деп аталады.

Әдетте кәсіпорынның кез-келген жаңа жобасы инвестицияларды тартумен байланысты болады. Жалпы алғанда жоба белгілі бір мақсатты көздейтін, кәсіпорын қызметінің өзгеруі туралы арнайы түрде рәсімделген ұсыныс немесе тұжырым. Жобаларды тактикалық және стратегиялық деп бөлу қалыптасқан.

Стратегиялық жобаға – әдетте, меншік формасының өзгеруін (акционерлік қоғам, арендаға берілген кәсіпорын, жеке кәсіпорын және т.б.) немесе өндіріс сипатының елеулі түрде өзгеруін (жаңа өнімді шығару, толығымен автоматтандырылған өндіріске көшу және т.б.) қарастыратын жобаларды жатқызуға болады.

Тактикалық жобалар – шығарылатын өнім көлемінің өзгеруімен, өнім сапасының жоғарылауымен, құрылғыларды модернизациялаумен байланысты.

Нақты жобаға қатысты кәсіпорынның инвестициялық қызметін реттеудің жалпы процедурасы *жобалық цикл* деп аталатын формада жасалады. Оның 5 кезеңін атап өтуге болады:

1-кезең. Жобаны тұжырымдау – бұл кезеңде кәсіпорынның дағдыдағы жағдайын талдау және оның ары қарай дамуының басым бағыттары анықталады. Бұл талдаудың нәтижесі кәсіпорынның басты мәселелерін шешуге бағытталған белгілі бір «бизнес-идея», яғни ой-тұжырым ретінде рәсімделеді. Осы кезеңде бұл идеяның іске асуының дәлелдемеге ие болуы керек. Осы жағдайда кәсіпорын дамуының алғашқы идеялары пайда болуы мүмкін. Егер олардың барлығы да бірдей дәрежеде тиімді және бірдей деңгейде іске асырылатын болса, онда әрі қарай бірнеше инвестициялық жобалар паралелді түрде жүзеге асырылып, ең соңғы сатысында осылардың ішінен ең тиімдісі таңдалады.

2-кезең. Жобаны зерттеу – жобаның бизнес-идеясы алғашқы сынақтардан өткен соң оны шешім шығарғанға дейін дамыту керек. Бұл шешім оң да, теріс те болуы мүмкін. Бұл кезеңде жоспар жобасын барлық коммерциялық, техникалық, қаржылық, экономикалық, институционалды және тағы басқа өлшемдерде біртіндеп, нақтылап жетілдіре түсу керек. Бұл кезеңдердің маңызды мәселелерінің бірі жобаның кейбір мәселелерін шешуге қажетті алғашқы ақпаратты іздестіру және жинақтау болып табылады. Осы ақпараттың ақиқаттылығына және жобаны талдау үдерісінен алынған мәліметтерді дұрыс түсіну – жобаның жүзеге асырылуы тиімділігімен байланысты болып келеді.

3-кезең. *Жобаны сараптау* – жобаны жүзеге асырудан бұрын оны жоғары деңгейде сараптау, жобаның өмірлік циклының жоғарғы деңгейі болып табылады. Егер жобаны қаржыландырудың үлесі стратегиялық инвесторға тиесілі болса, онда бұл инвестор сараптауды өзі жүргізеді. Себебі, инвестор үшін дәл осы кезеңде аз қаржы жұмсап, жобаның тиімділігін анықтауы жөн. Бұл оның алдағы кезеңдерден үлкен салаларда зиян шегуінің алдын-алуы болып табылады. Инвестициялық жобаны өз қаражаттары есебінен жүзеге асыру кезінде жобаны сараптау, оның негізгі ережелерінің дұрыстығын тексеру болып табылады.

4-кезең. *Жобаны жүзеге асыру* – бұл кезеңде жоба толығымен іске енгізілгенге дейінгі бизнес-идеяның нақты дамуын қамтиды. Бұған мемлекет ішіндегі қадағалаушы орган шетелдік және отандық инвестор тарапынан бақылау жүргізу және қызметтердің барлық түрлерін оларды жүзеге асыруымен байланысты талдау жүргізілуі мен зерттеуі жатады. Сонымен қатар, бұл кезең жобаның іске асырылуының негізгі бөлігін қамтиды.

5-кезең. *Нәтижені бағалау* – жоба аяқталғаннан кейін де оның іске асырылуы кезінде жүргізіледі. Бұл қызмет түрлерінің негізгі мақсаты жобаға салынған идеялармен олардың нақты іске асырылу деңгейінің арасындағы нақты кері байланысты анықтау болып табылады. Мұндай салыстыру нәтижелері жобаны жасаушылардың өте бағалы тәжірибесін көрсетеді және оны басқа да жобаларды жүзеге асыру кезінде пайдалануға болады.

11.3. Инвестициялық жобаның бизнес-жоспарын құрудың мақсаттық арналымы және оны жүзеге асыру

Бизнес-жоспарды тәжірибеде дайындау мен рәсімдеудің тәртібі бар, бірақ, негізінен кәсіпорынның проблемалары мен міндеттерінің мәнін барынша толық түсінуге қолайлы деп есептейтін күйде жазуға болады. Бұл ретте мүмкіндігінше, төмендегілерді пайдалану керек:

1. Өз ісіңізді ашу туралы шешім қабылдайсыз.
2. Тексересіз: өз ісіңізді ашуға қандай қабілеттілігіңіз бен біліміңіз бар, нені білуіңіз керек?
3. Өзіңіз жақсы білетін өнім немесе көрсетілетін қызмет түрін тандаңыз, алғашында біреуіне тоқтаңыз, байқап көріңіз, ойыңызды жинақтаңыз.

4. Өз нарығыңызды анықтаңыз: кімге сатасыз, бәсекелестеріңіз кім?
5. Осы нарықта жұмыс істегенде неге ие болуды қалайсыз?
6. Қайда орналасуды қалайсыз, орналасатын бір жеріңізді екіншісінен неге артық көресіз ?
7. Нені қалай істейсіз, сізде өндіріс және технологияларды қолдану, ғылыми-техникалық негіздемені қолдану жоспарлары бар ма?
8. Өз тауарларыңызды қалай сатасыз немесе қызметтеріңізді қалай көрсетесіз?
9. Сізге не керек, ұйымдық құрылымыңыз қандай және ол мақсаттарыңыз бен міндеттеріңіз қандай ара-қатынаста болады?
10. Кәсіпкерлігіңіздің мақсаттары қолданыстағы заңнамаға қаншалықты сай келеді?
11. Ақша қаражатын есепке алуды қалай өткізбексіз және шығындарды қалай қысқартасыз?
12. Мүмкін болатын проблемалардан өзіңізді қалай қауіпсіздендіресіз және тәуекелді қалай қысқартасыз?
13. Кәсіпкерлікті жүргізу үшін ақшаны қалай таппаксыз ?
14. Кәсіпкерлігіңіздің барлық салаларын және мақсаттардың нақты сыртқы және ішкі шарттарға сәйкестігін қалай бақыламақсыз?
15. Барлық кезеңдерді бір құжатқа жинап, өзіңіздің алғашқы кәсіпкерлік – жоспарыңызды жазуға кірісіңіз.

Жасалған жоспардан кейін оны іске асыру кезеңі басталады.

Жобаны жүзеге асырудан бұрын оны жоғары деңгейде сараптау, жобаның өмірлік циклының жоғарғы деңгейі болып табылады. Егер жобаны қаржыландырудың үлесі инвесторға тиесілі болса, онда бұл инвестор сараптауды өзі жүргізеді. Себебі, инвестор үшін дәл осы кезеңде аз қаржы жұмсап, жобаның тиімділігін анықтау қажет. Бұл оның алдағы кезеңдерден үлкен салаларда зиян шегуінің алдын-алуы болып табылады. Инвестициялық жобаны өз қаражаттары есебінен жүзеге асыру кезінде жобаны сараптау, оның негізгі ережелерінің дұрыстығын тексеру жүргізіледі.

Жобаны жүзеге асыруда толығымен іске енгізілгенге дейінгі бизнес-идеяның нақты дамуын қамтиды. Бұған мемлекет ішіндегі қадағалаушы орган шетелдік және отандық инвестор тарапынан бақылау жүргізу және қызметтердің барлық түрлерін оларды жүзеге асырумен байланысты, талдау жүргізілуі мен зерттеуі жатады. Сонымен қатар, жобаны жүзеге асыруда жобаның іске асырылуының негізгі бөлігі қамтылады.

Жоба аяқталғаннан кейін де оның іске асырылу кезеңінде жүргізіледі. Бұл қызмет түрлерінің негізгі мақсаты жобаға салынған идеялар мен олардың нақты іске асырылу деңгейінің арасындағы нақты кері байланысты анықтау. Мұндай салыстыру нәтижелері жобаны жасаушылардың өте бағалы тәжірибесін көрсетеді және оны басқа да жобаларды жүзеге асыруда пайдалануға болады.

БАҚЫЛАУ СҰРАҚТАРЫ

1. *Инвестициялық жобаның бизнес-жоспары дегеніміз не?*
2. *Бизнес-жоспардың негізгі мақсаттары қандай?*
3. *Бизнес-жоспардың түрлері анықтаңыз*
4. *Бизнес-жоспардың құрылымы қандай?*
5. *Инвестициялық жобалаудың негізгі ережелерін талдаңыз*

12-тақырып.

ҚАРЖЫЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖОБАЛЫҚ ТАЛДАУДА АЛАТЫН ОРНЫ

12.1. Қаржылық-экономикалық талдаудың мәні және оның әдістері

Қаржылық-экономикалық талдау кәсіпорынның шаруашылықтағы қызметін талдаудың негізгі бөлігі болып табылады. Қаржылық-экономикалық талдауды жүргізу арқылы келесідей мәселелер шешіледі:

- кәсіпорынның қаржылық жағдайы анықталады;
- жобаны жүзеге асыру кезінде кәсіпорынның инвестициялық қажеттілігі анықталады;
- жобаны жүзеге асыру туралы шешім қабылданады.

Сонымен қатар, қаржылық талдау нұсқасына кәсіпорынның қаржылық мүмкіндігін талдау және кәсіпорын қызметінің тиімділігін талдау жатады. Қаржылық-экономикалық талдау қаржылық есеп берулер негізінде жүргізіледі. Оларды былай атап көрсетуге болады:

1. *Пайда мен шығындар туралы есеп беру* – бұл құжат инвестиция жұмсауда қаражаттарды бағалауға және ақша түсімдері мен шығындарын бақылауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ағымдағы шотқа түсетін ақша қаражаттары есебінен болашақта несие бойынша міндеттемелерді уақытында өтеу қабілетін анықтауға болады.

2. *Кәсіпорын балансы* – бұл құжат элеуетті инвесторлар мен кредиторларға өте маңызды болып табылады. Себебі, баланс ағымы активтер өсімінің қарқынын және бұл активтердің қайсысы баланс есебінен өскенін анықтауға болады. Сонымен қатар, баланс арқылы кәсіпорындардың қаржылық жағдайын болжауға болады.

Қаржылық экономикалық талдаудың келесідей әдістері бар:

- көлденең талдау;
- тігінен талдау;
- мультипликативті факторлық модельдер әдісі;
- факторлық жүйенің ұлғаю әдісі;
- салыстыру әдісі;
- индекстік әдіс.

Көлденең талдау әдісі динамикалық коэффициенттер әдісі деп те аталады. Бұл әдіс негізінде кәсіпорын қызметінің экономикалық және қаржылық көрсеткіштерінің өзгеру үдерістерін анықтауға болады.

Тігінен талдау әдісі үдерісінде құрылымдық коэффициенттер мен агрегаттық көрсеткіштердің құрылымы анықталады. Агрегаттық көрсеткіштерде жеке көрсеткіштердің үлесі сипатталады. Бұл белгілі бір көрсеткіш арқылы басқа да жеке көрсеткіштердің туындысын алуға мүмкіндік береді.

Мультипликативті факторлық модельдер әдісі бойынша қарастырылатын көрсеткішті басқа көрсеткішке көбейту және бөлу арқылы, сондай-ақ, одан әрі жаңа көрсеткіштерді алу арқылы құрылады.

Факторлық жүйенің ұлғаю әдісі факторлық модельдерді құру әдісі деп те аталады. Бұл әдіс белгілі бір көрсеткішті басқа көрсеткіштер жиынтығы ретінде көрсетеді. Бұл әдіс үш кезеңнен тұрады және екі көрсеткіштің қатынасы негізінде есептелінеді.

- алғашқы көрсеткішті екі көрсеткіштің қатынасы негізінде көрсету;
- ағымдағы көрсеткішті бірнеше құрылымдық көрсеткіштің қосындысы негізінде есептеу;
- алынған жеке көрсеткіштердің әр қайсысын бөлімдегі басқа көрсеткіштерге бөлу.

Салыстыру әдісінде кәсіпорынның салада алатын орнын анықтау үшін, сондай-ақ, нақты кәсіпорындардың ресурстарды қолдану тиімділігін көрсету үшін кәсіпорынның келесідей көрсеткіштерін салыстыру керек:

- сапа бойынша ортақ көрсеткішпен;
- ең жақсы көрсеткіштермен;
- нормативтік көрсеткіштермен.

Индекстік әдіс – бұл уақытпен қарастырылатын көрсеткіштердің мәнін сипаттайтын қатысты көрсеткіш жай индекстер ретінде өсу қарқыны мен көрсеткіштер қатынасы ретінде көрсетіледі. Сонымен қатар, бұлар жеке индекстер болып табылады. Күрделі индекстерді пайдалануда агрегаттық индекстер қарастырылады. Агрегаттық индекс оның динамикасына әсер ететін жеке факторларды анықтайтын күрделі құбылыс болып табылады.

12.2. Инвестициялық жобаны жүзеге асыру, кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалау

Кәсіпорынның қаржылық жағдайы мүліктік жағдайды бағалау, өтімділікті бағалау, қаржылық тұрақтылықты бағалау, іскерлік белсенділікті бағалау, рентабельділікті бағалау, бағалы қағаздар жағдайын бағалау топтары жиынтығымен байланысты бағаланады.

Мүліктік жағдайды бағалау кәсіпорын активтерінің құрылымын және оның жағдайын сипаттайды. Мүліктік жағдайды бағалауда айналым қаржыларының мүліктегі жиынтық үлесі, негізгі қаржылардың тозу коэффициенті, жаңару коэффициенті, істен шығару коэффициентінің көрсеткіштері сипатталады.

Өтімділікті бағалау ұғымы активтердің өтімділігі баланс өтімділігі деген екі термин арқылы түсіндіріледі,

Активтердің өтімділігі – активтердің ақшаға ауысу қабілеті, өтімді активтердің ақшаға ауысуы. Ақшаға ауысу үдерісінде өзінің номиналды құнын сақтау ерекшеліктерімен сипатталады.

Баланс өтімділігі – бұл кәсіпорынның айналым активтерін пайдалану арқылы қысқа мерзімді міндеттемелер бойынша есеп айырысу қабілеті, өтімділікті бағалаудың ағымдық өтімділік коэффициенті, жылдам өтімділік коэффициенті, абсолютті өтімділік коэффициенті деген негізгі көрсеткіштерді сипаттайды.

Қаржылық тұрақтылықты бағалауда кәсіпорынның өз меншік қаражаттары есебінен қызмет ету мүмкіндігі мен оның сыртқы факторлардан тәуелсіздік деңгейі анықталады.

Бұл нәтижелі көрсеткіштер және активтердің айналымдылық коэффициенті деген екі топтан тұрады:

1. Нәтижелі көрсеткіштерге: еңбек өнімділігі бір жұмысшыға келетін өнімді; еңбек сыйымдылығы бір өнімге шыққандағы еңбек шығыны; қор қайтарымдылығы; қор сыйымдылығы; шығын қайтарымдылығы; шығын сыйымдылығы анықталады.

2. Активтердің айқындылық көрсеткіштері қарастырылған уақытта өнімді өткізуден түскен түсім есебінен кәсіпорын активтерінің құнын жабу мүмкіндігі сипатталынады.

Бұл пайданың шығынға, өндіріс көлеміне және активтерге қатынасы болып табылады.

БАҚЫЛАУ СҰРАҚТАРЫ

1. Қаржылық-экономикалық талдау дегеніміз не?
2. Қаржылық-экономикалық талдаудың мәні
3. Қаржылық-экономикалық талдаудың әдістері қандай
4. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалауды анықтаңыз

ТӘУЕКЕЛДІК ЖАҒДАЙЫНДА 13-тақырып. ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАНЫ БАҒАЛАУ

13.1. Инвестициялық жоба тәуекелдерінің жіктелінуі

Тәуекел күрделі және көп аспектілі категория болып табылады. Ғылыми әдебиетте тәуекелдің көп түрлері кездеседі, бұл кезде жиі жіктеу белгісі тәуекелді сипаттауға және талдауға тырысатын объект болып табылады. Көптеген жағдайда жіктеудің мақсаттары мен міндеттерінің әр түрлілігімен түсіндіруге болады. Бірақ бірқатар жағдайларда бірдей жіктеу белгілері кезінде тәуекелді белгілі бір топқа жатқызудың әртүрлі, кейбір жағдайда қарама-қайшы критерийлері ұсынылады.

Пайда болу көзіне байланысты тәуекелдер *жүйелік* (макроэкономикалық) және *жүйелік емес* (микроэкономикалық) болып бөлінеді.

Жүйелік тәуекелдер сыртқы жағдайлармен анықталады, субъектіге тәуелсіз және онымен реттелмейді. Оларға *елдік тәуекел* және *форс-мажорлық жағдайлар тәуекелі* жатады.

Елдік тәуекел кәсіпкерлік қызметтің интернационализациясымен тікелей байланысты. Ол сыртқы экономикалық қызметтің барлық қатысушылары үшін өзекті және елдердің саяси-экономикалық тұрақтылығына тәуелді. Бұл тәуекел *экономикалық* және *саяси тәуекелге* бөлінеді.

Экономикалық тәуекел елдің экономика саласындағы жағымсыз өзгерістердің мүмкіндігінен туындауы мүмкін. Белгілі елде жұмыс істеуге тілегі бар болған кезде шетел инвесторларымен есепке алынатын экономикалық тәуекелдің негізгі факторлары келесілер:

- экономиканың масштабтары;
- экономикалық өсудің нақты қарқындары;
- салық салу ставкалары;
- инфляция деңгейі;
- сыртқы қарыз;
- төлем балансы;
- қайта қаржыландыру ставкасы;
- адам басына келетін табыс.

Саяси тәуекел елдегі саяси жағдайдың өзгеру салдарымен байланысты. Саяси тәуекелге:

- мемлекеттің экономикалық саясатының түсініксіздігі және алдын-ала болжанбайтыны;
- заңнамадағы жағымсыз өзгерістердің мүмкіндігі;
- геосаяси тәуекелдер;
- әлеуметтік тәуекелдер.

Берілген тәуекелдер тығыз қарым-қатынаста болып табылады және өзара байланыста қарастырылуы керек.

Форс-мажорлық жағдайлар тәуекелі табиғи апаттардың жобаны жүзеге асыру барысына әсер ету қауіптілігін анықтайды.

Жүйелік емес тәуекелдер нақты субъектіге тән, оның жағдайына тәуелді және оның нақты ерекшелігімен анықталады. Бұл тәуекелдерді басқаруға болады және басқару қажет. Олардың ішіндегі маңыздыларына тоқталайық.

Іскерлік тәуекел – жобаны жүзеге асыратын компанияның немесе жобаның салалық спецификасымен анықталатын тәуекел.

Қаржыландыру тәуекелі – жобаны жүзеге асыру сәтіндегі қажетті ақша қаражаттарының жоқ болу тәуекелі, сонымен бірге несиелеу немесе тікелей инвестициялау шарттарының өзгеру тәуекелі.

Техникалық тәуекел – жобалаудағы қателерден, тандалған технология кемшіліктерден, мамандандырылған жұмыс күшінің жеткіліксіздігінен, жүргізілетін жұмыстардың мерзімдерін бұзудан, шикізатқа, энергияға және құраушыларға бағаның көтерілуінен және т.б. туындайтын тәуекел.

Маркетингтік тәуекел – нарықты зерттеудің төмен деңгейдегі тәуекелі.

Өтімділік тәуекелі – инвестициялау объектісін сату қажеттілігі кезінде туындайтын бағадағы маңызды жоғалтуларсыз активтерді тез сату мүмкіндігінің тәуекелі.

Жоғарыда айтылған тәуекелдер өзара байланыста орналасқан, олардың біреуіндегі өзгеріс инвестициялық жоба қызметінің нәтижелеріне әсер етеді. Осының бәрі тәуекелдерді есепке алу және талдаудың қажеттілігін және маңыздылығын білдіреді.

Келесі жіктеу белгісі *келтірілетін залал дәрежесі* болып табылады. Оған сәйкес инвестициялық жобаның тәуекелдерін келесідей бөлуге болады:

- *бөлшекті* – жоспарланған көрсеткіштер, әрекеттер, нәтижелер жарғылай, бірақ жоғалтусыз орындалғанын көрсетеді;

- *жіберілетін* – жоспарланған көрсеткіштер, әрекеттер, нәтижелер орындалмаған, бірақ жоғалтулар жоқ;
- *критикалық* – жоспарланған көрсеткіштер, әрекеттер, нәтижелер орындалмаған және белгілі жоғалтулар бар;
- *апатты* – жоспарланған нәтиженің орындалмауы субъектінің (жобаның, кәсіпорынның) күйзелісіне алып келеді

Инвестициялық жобаны талдау үдерісінде жіктеу белгілері зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес кеңейтілуі және нақтылануы мүмкін.

13.2. Инвестициялық жоба тәуекелдерін бағалаудың сандық және сапалық талдауы

Тәуекелдерді бағалаудың қызметтері:

- 1) тәуекел көздерін және себептерін, тәуекелдің пайда болатын кезеңдері мен жұмыстарын айқындау;
- 2) қарастырылатын жобаға тән барлық тәуекелдердің идентификациясы;
- 3) бөлек тәуекелдердің деңгейін және жобаның экономикалық мақсатқа лайықтылығын анықтайтын жобаның жалпы алғандағы тәуекелін бағалау;
- 4) тәуекелдің жіберілетін деңгейін анықтау;
- 5) тәуекелді төмендету бойынша шараларды жасау.

Берілген алгоритмге сәйкес тәуекелді бағалау бірін-бірі толықтыратын бағыттарға сапалық талдау әдісі және сандық талдау әдісі болып бөлінеді.

Жобаның тәуекелдерін сапалық бағалау әдістемесі өте қарапайым – сипатта болды. Ал, мәні бойынша ол талдаушы-зерттеушіні сандық нәтижеге – айқындалған тәуекелдердің құндық бағасы, олардың негативті салдары және «тұрақтандырушы» шараларға алып келуі керек. Сапалық талдау әдісінің *басты міндеті* – жобаға тән тәуекелдердің мүмкін болатын түрлерін айқындау және идентификациялау. Одан басқа, айқындалған тәуекелдерді гипотетикалық жүзеге асырудың мүмкін болатын барлық салдарын сипаттау және құндық бағасын беру мен осы салдарды минимизациялау немесе компенсациялау бойынша шараларды ұсыну, сондай-ақ осы шаралардың құндық бағасын есептеу керек. Сапалық талдаудың нәтижелері сандық талдауды жүзеге асыру үшін маңызды бастапқы

акпарат болып табылады. Тәуекелдерді бағалау үдерісінің негізінде тәуекелдің көздерін және себептерін анықтау, қарастырылып отырған жобаға тән барлық мүмкін болатын тәуекелдерді идентификациялау жа-тады. Талдаудың берілген бөлігі нақты жағдайды есепке алғанда және жоғарыда көрсетілген тәуекелдердің жалпы жіктелуін қолданумен және талдаумен жүзеге асырылуы мүмкін.

Сөйтіп, *тәуекелдерді сапалы талдаудың негізгі нәтижелері* жобаның нақты тәуекелдерін және оларды тудыратын себептерді айқындау, көрсетілген тәуекелдерді мүмкін болатын жүзеге асырудың гипотетикалық салдарының құндық эквиваленті мен талдауы, залалды минимизациялау бойынша шараларды ұсыну және олардың құндық бағасы болып табылады. Сапалық талдаудың қосымша, бірақ аса маңызды нәтижелеріне тәуекелге тексерілетін жобаның факторларын мүмкін бо-латын өзгерісінің шекаралық мәндерін анықтауды жатқызуға болады.

Инвестициялық жоба тәуекелдерін талдауға *сандық талдау әдісі* сапалық талдаудың барысында алынған акпаратқа негізделеді және бөлек тәуекелдің және жоба (шешім) тәуекелінің сандық анықталуын білдіреді. Осы кезеңде тәуекелді жағдайлардың және олардың салдарының пайда болу мүмкіндігінің сандық мәндері анықталады, тәуекел дәрежесінің сандық бағасы жүзеге асырылады.

Тәуекел мәселесіне арналған зерттеулерде тәуекелді сандық бағалаудың әртүрлі әдістері кездеседі.

Жобаның тәуекелдерін сандық талдаудың аса жиі кездесетін әдістері келесілер:

- бағалаудың статистикалық әдістері;
- сарапшылар бағаларының әдісі;
- аналогтар әдісі;
- талдаушылық әдістер тобы.

Тәуекелдерді бағалаудың *статистикалық әдістерін* негізгі мін-деті бұрын болған нақты тәуекелді объектінің (ұйымның) қызметі тура-лы бар мәліметтерін статистикалық зерттеу негізінде бөлек жағымсыз жағдайдың туындау мүмкіндігін анықтау болып табылады. Аса қарапайым жағдайда қызметтің сандық жеке тәуекелдері дисперсия, орташа квадраттық ауытқу, вариация коэффициенті көрсеткіштерін пайдаланумен бағаланады, ал олардың әсер ету нәтижелері зерттелетін көрсеткіштердің орташа күтілетін мәндерінің негізінде бағаланады.

Аса нақты әдіс жеке тәуекелдің әсер ету салдарының көрінуін *бөлу заңын* зерттеу және осы заңның негізінде модельдің адекваттылығын бағалауды есепке алғанда оның ықпал етуі математикалық сипат-

тау болып табылады. Талдаудың тереңдігіне тәуелді бөлек жағымсыз оқиғаларды зерттеу және бағалау мүмкін болады, бірақ нақтырағы, жеке тәуекелдердің негізінде анықталған интегралды шама ретінде жағымсыз жағдай туралы көрініс беру болып табылады. Тәуекелді сандық бағалаудың статистикалық әдістері ең көп тараған әдістердің бірі болып табылады.

13.3. Инвестициялық жоба тәуекелдерін сақтандыруды бағалау

Тәуекелді сақтандыру экспорттерді сатып алушыға тасымалдауды (жеткізуді) жүзеге асыруға мүмкіндік бермейтін сақтандыру жағдайынан қорғайды. Экспортер үшін бұл сақтандырудың артықшылығы тәуекелдердің негізгі үлесін сақтандырушыға беру және сақтандыру жағдайы туындаған кездегі мүмкін болатын залалдарды болдырмау арқылы тауарларды дайындауға шығарылған шығындардың өтемін алудың кепілдігі болып табылады.

Жеткізушінің тауарлық несиелерін сақтандыру төлемнің мерзімін ұзарту шарттарында экспорттық сату көлемін ұлғайтуға, сондай-ақ бәсекелестікке қабілеттілікті көтеруге мүмкіндік береді. Сақтандырудың бұл түрінің көмегімен келісім-шарт міндеттемелерін орындау шетелдік контрагентке байланысты болмаған жағдайдағы залалдардың алдын-алуға болады. Бұл жаңа нарықтарға «қауіпсіз жолмен шығу» стратеги-ясы үшін тиімді құрал. Факторинг үшін артықшылығы қолдан шығып кеткен пайданы қоса залалдардың орнын толтыру кепілдігі болып та-былады. Экспортер үшін артықшылығы тауар жеткізілімі көрсетіле са-лысымен экспорттық келісім-шарт бойынша төлемнің 90%-іне дейін алу болып табылады. Соманың қалған 10%-і шетелдік контрагент бе-решегін өтегеннен кейін Факторинг комиссиясын шегерумен төленеді. Сақтандырудың бұл түрі «Экспорттық несиелерді және инвестициялар-ды сақтандыру бойынша мемлекеттік сақтандыру корпорациясының» сақтандыру ережелерімен реттеледі.

Факторингті сақтандыру – банкке немесе факторинг компа-ниясын (қаржы агенті) экспортер беретін тауарлық несие бойын-ша коммерциялық немесе саяси тәуекелдер салдарынан шетелдік контрагент тарапынан қаржылық міндеттемелердің орындалмауы тәуекелдігінен қорғайды.

Бұл сақтандыру экспорттық келісім-шартқа отырған сәттен бастап сақтандыру жағдайы туындаған кезде сақтандыру төлемін жүзеге асырғанға дейінгі шараларды сипаттайды.

1. Экспортер шетелдік контрагентпен төлемнің мерзімін ұзарту шарттарында экспорттық келісім-шартқа отырады.

2. Әрі қарай экспортер қаржы агентімен факторинг шартына қол қояды.

3. Қаржы агенті корпорациямен сақтандыру шартына отырады.

4. Экспортер келісім-шартта белгіленген міндеттемелерін орындайды.

5. Экспортер қаржы агентіне тиелген тауарға, орындалған жұмысқа, көрсетілген қызметке құжаттарды береді.

6. Факторинг экспортерге тауардың жеткізілгені, жұмыстың орындалғаны, қызметтің көрсетілгені үшін 90%-ке дейінгі соманы төлейді.

7. Егер шетелдік контрагент қаржы агенті алдындағы өзінің қаржылық міндеттемелерін орындамайтын болса, онда корпорация қаржы агентінің пайдасына сақтандыру төлемін жүзеге асырады.

Факторингті сақтандыруға барлық факторингтік компаниялар және шикізаттық емес тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді жеткізуге қатысты жасалған экспорттық келісім-шарттармен жұмыс істейтін банктер қол жеткізе алады.

Коммерциялық тәуекелдер:

- Шетелдік контрагенттің банкроттығы;
- Шетелдік контрагенттің келісім-шартқа сәйкес қаржылық міндеттемелерін орындамауы тәуекелдердің орнын толтырады.

Саяси тәуекелдер:

- транзит елінің немесе Қазақстандық тауар жеткізілуі тиісті елдің, немесе шетелдік контрагент мемлекеттік органының экспроприациялау, тәркілеу, экспортталатын тауарға, экспортердің меншік құқығы бойынша иелігіндегі орындалған жұмыс нәтижесіне меншік құқығын шектеу бойынша әрекеті;
- белгіленген елдің мемлекеттік органының Қазақстандық тауарды жеткізуге, жұмысты орындауға, қызмет көрсетуге шек қоятын немесе тыйым салатын күтпеген әрекеті;
- сақтандырылған келісім-шарт бойынша міндеттемелерді орындауға кедергі келтіретін Қазақстан Республикасынан тыс жерлердегі соғыс, азаматтық толқулар, бұқаралық сипаттағы тәртіп бұзушылықтары;

шетелдік контрагент елінің мемлекеттік органының еркін айырбасталатын валютаға айырбастауды және төлем аударуды жүзеге асыруға шектеу қоятын немесе тыйым салатын күтпеген әрекеті тәуекелдердің орнын толтырады.

Сақтандырумен орнын толтыру үлесі: – Саяси тәуекелдер бойынша – келтірілген залалдар сомасының 90%-не дейін. Коммерциялық тәуекелдер бойынша – келтірілген залалдар сомасының 80%-не дейін тең болады.

Сақтандыру сыйақысы жеке негізде – ел тәуекелдігін, шетелдік контрагентке байланысты тәуекелдерді және төлемнің мерзімін ұзарту шарттарын бағалау негізінде белгіленеді. Нақты жоба үшін сақтандыру құнын калькуляторды пайдаланып индикативтік баға беруге болады.

Бұл сақтандыру өнімі экспортерге төлемнің мерзімін ұзарту шарттарында өз тауарын, жұмысын, қызметтерін іске асыру кезінде шетелдік контрагенттің қаржылық міндеттемелерді орындамауы тәуекелдігінен қорғайды.

Сақтандырудың бұл кезеңінде экспорттық келісім-шартқа отырған сәттен бастап келесідей шаралар сипатталады:

1. Экспортер шетелдік контрагентпен төлемнің мерзімін ұзарту шарттарында экспорттық келісім-шартқа отырады.

2. Экспортер корпорациямен сақтандыру шартына отырады.

3. Экспортер келісім-шартта белгіленген міндеттемелерге сәйкес тауарды жеткізу шарасын жүзеге асырады.

4. Егер шетелдік контрагент саяси және коммерциялық тәуекелдердің салдарынан алынған тауар үшін төлем жасамаса, онда корпорация экспортердің пайдасына сақтандыру төлемін жүзеге асырады.

Жеткізушінің несиесін сақтандыруға шикізаттық емес тауарларды, жұмыстарды, қызметтердің барлық түрлеріне Қазақстандық экспортерлер қол жеткізе алады.

Сақтандыру сыйақысы жеке негізде – ел тәуекелдігін, шетелдік контрагентке байланысты тәуекелдерді және төлемнің мерзімін ұзарту шарттарын бағалау негізінде белгіленеді.

Тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді экспорттау кезінде сақтандыру құны 0,3%-тен 5%-ке дейінгі соманы құрайды. Белгілі кезеңге экспорттаудың барлық жоспарланған көлемін сақтандыру кезінде белгілі жеңілдіктер қолданылады.

Инвестицияларды сақтандыру дегеніміз – бұл инвестициялау еліндегі саяси тәуекелдердің салдарынан болатын залалдар тәуекелдігінен инвесторды сақтандыру. Корпорацияда сақтандыру шарасы өте оңай.

Клиент өтінішін жібереді, корпорация сақтандырумен қорғау нұсқаларын қарастырып, клиентке өз ұсынысын жібереді. Екі жақты келісім болған жағдайда сақтандыру шарты жасалады. Сақтандырудың бұл түрі Корпорацияның сақтандыру ережелерімен реттеледі.

Бұл сақтандыру өнімі инвесторды инвестициялау еліндегі саяси тәуекелдерден сақтандырады. Сақтандыру объектісі инвестициялардың келесі түрлеріне қатысты инвестордың мүлдіктік мүддесі болып табылады:

- тікелей инвестициялар – шетелдік компанияның акциялары (қатысушылардың салымдарын) төлеуге ақша, бағалы қағаздар, мүлдіктер, мүлдіктік құқықтар, ақыл-ой шығармашылық қызмет нәтижелеріне құқықтар және басқа да мүлдіктер салымы; нәтижесінде осындай салымдарды жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының заңды тұлғасы шетелдік компанияның дауыс беруші акцияларының 10 және одан асатын процентін (қатысушылар дауыстарының жалпы санының 10 және одан көп процентін) иеленетін болады;
- жарғылық капиталында Қазақстан Республикасының тікелей инвестициялары бар шетелдік компанияға берілетін қарыздар.

Сақтандырудың бұл кезеңінде сақтандыру шартына отырған сәттен бастап сақтандыру жағдайы туындаған кезде сақтандыру төлемін алуға дейінгі шетелге инвестициялау шараларын сипаттайды.

1. Инвестор корпорациямен сақтандыру шартына отырады.
2. Әрі қарай инвестор шетелге тікелей инвестициялауды жүзеге асырады.
3. Егер сақтандыру жағдайы туындаса (саяси тәуекелдер салдарынан залалдардың болуы), онда корпорация инвестордың пайдасына сақтандыру төлемін жүзеге асырады.

Саяси тәуекелдер:

- Экспроприация – инвестициялау елінің мемлекеттік органының сақтандыру объектісіне қатысты сақтандырылушының меншіктік құқығын шектейтін немесе одан айыратын заңды және әкімшілік әрекеті, соның ішінде экспроприациялау, ұлттандыру, 6 айдан кем емес мерзімге тәркілеу, егер сақтандыру шартында басқа мерзім белгіленбесе, меншік құқығын шектеу актілері;
- Инвестициялау еліндегі соғыс, азаматтық толқулар, бұқаралық сипаттағы тәртіп бұзушылықтар;
- Инвестициялау елінің мемлекеттік органының 6 айдан кем емес мерзім бойы, егер сақтандыру шартында басқа мерзім белгіленбесе, еркін айырбастау валютасына айырбастау және

инвесторға инвестициялау елінен инвестицияланған капитал мен ол бойынша табысты трансферттеуге кедергі жасауға байланысты күтпеген іс-әрекеттері.

Сақтандырудың артықшылықтары:

- Инвесторлар үшін артықшылығы саяси тәуекелдер салдарынан болған залалдардың орнын толтыру кепілдігі болып табылады, бұл негізгі қызметке көбірек көңіл аударуға мүмкіндік береді.

Шетелдік сатып алушыдан тауарды төлемнің мерзімін ұзартумен оған сату туралы ұсынысты алып, келісім-шартты төлемеу тәуекелдігін сақтандыру туралы шешім қабылдауы керек. Ол үшін корпорацияға өтініш беріледі:

1. Өтініш берілгеннен кейін Корпорация қайтарып алусыз негізде мәміле бойынша тәуекелдерге талдау жасайды, өтінішті қарау үшін ішкі тарифтеріне сәйкес клиенттерден төлем алатын коммерциялық банктерден айырмашылығы осындай.

2. Қорғау туралы ұсыныс алады, онда осы келісім-шарт бойынша ұсынылатын шарттар мен тарифтер көрсетіледі, тәуекел шамасына қарай тариф келісім-шарт сомасының 0,5%-нен 7%-не дейінгі көлемінде түрленуі мүмкін.

3. Ұсыныстарды қабылдаған жағдайда бұл жөнінде корпорацияға хабарлайды. Корпорация мен компания арасында сақтандыру шарты жасалады. Сақтандыру сыйақысының – сақтандыру қызметін көрсету үшін сақтандыру компанияларының клиенттерден алатын сақтандыру алымының көлемі мен төлем мерзімі келісіледі.

4. Келісім-шарт бұзылған жағдайда, мысалы, сатып алушы тауардың жеткізілу ақысын төлемесе, Корпорация барлық сақтандыру сомасына үйлесімді сомада осы факт бойынша келтірілген залалдарды өтеп береді. Келісім-шарттың талаптарына қарай сома 75%-тен 90%-ке дейінгі көлемде түрленуі мүмкін.

5. Содан кейін Корпорация төлемді қайтару бойынша шаралар қабылдайды. Келіссөздер арқылы немесе соттасу тәртібінде борышқордан борыш сомасын төлеттіріп алады.

6. Іс табысты аяқталған жағдайда сақтандырудың өтелмеген сомасын толық немесе өзара өтеуге болады.

Егер Корпорация борыштың төленуіне қолын жеткізе алса, өтем келесі тәртіпте жүргізіледі:

1. Бірінші кезекте Корпорацияның сақтандыру төлемі – Корпорацияның сақтандырылған компанияның пайдасына төлеген сомасы өтеледі.

2. Содан кейін Корпорацияның төлемеушіден борышты төлеттіру бойынша шығындары – соттағы шығындары.

3. Төлеттіріп алынған соманың қалдығы сақтандырылған компанияның пайдасына төленеді. Осылайша, іс табысты аяқталған жағдайда сақтандырылған компанияға келісім-шарт сомасының 98%-не дейінгі мөлшері төленуі мүмкін.

Егер алғашқы талдау келісім-шартты орындаудың жоғары тәуекелді екендігін көрсетсе, өтініштен бас тартылуы мүмкін. Осыған қарамастан Корпорацияның қызметкерлері экспорттық операциялар бойынша өте бай жұмыс тәжірибесіне ие және әрқашан келісім-шартты орындамау тәуекелдігін азайту бойынша орасан зор жұмыс жасайды.

- Құжаттық аккредитивтерді сақтандыру – өтініш экспорттер банкінің құжаттық аккредитивті растауына дейін берілуі тиіс.
- Импорттерге немесе экспорттерге берілетін несиелерді сақтандыру – өтініш қызмет көрсету, жұмысты орындау немесе тауарларды жеткізу шарасы басталғанға дейін берілуі тиіс.
- Тиеу алдындағы тәуекелдерді сақтандыру – өтініш тауарларды жеткізу басталғанға дейін берілуі тиіс.
- Жеткізушінің тауарлық несиелерін сақтандыру – өтініш қызмет көрсету, жұмысты орындау немесе тауарларды жеткізу шарасы басталғанға дейін берілуі тиіс.
- Факторингті сақтандыру – өтініш қызмет көрсету, жұмысты орындау немесе тауарларды жеткізу шарасы басталғанға дейін берілуі тиіс.

Корпорация құпиялылықты сақтауға кепілдік береді және сақтандырушының келісімінсіз қандай да бір уақытта қандай да бір үшінші тарапқа, сатып алушыны қоса, сақтандыруға өтініштің бар екендігі туралы фактіні ашпауға міндеттенеді. Кепілгердің және сатып алушының қаржылық жағдайы туралы мәліметтерді беруге болады, егер мәліметтер бар болса. Егер өтініш инвестицияларды сақтандырумен байланысты болса, онда жобалық құжатты сұратуға мүмкін болады.

Корпорация сақтандыру төлемін күту кезеңі аяқталғаннан кейін 30 күн ішінде жүзеге асырады. Сақтандыру төлемдерінің тәртібі мен шарттары корпорацияның сақтандыру ережелерінде сипатталған.

Күту кезеңі – бұл сақтандыру жағдайының басталғаны туралы өтініш клиент пен корпорация бірлесе отырып немесе өз бетінше зиянды барынша азайту бойынша шараларды қабылдайтын сақтандыру төлемін жасау күні арасындағы уақыт кезеңі. Бұл уақыт кезеңі, сондай-ақ залалдарды болдырмауға бағытталған шаралар да сақтандыру туралы шартта

бас кезінде келісіледі. Күту кезеңі аяқталғаннан кейін, егер оқиғаны реттеу мүмкін болмаса және ақша шотқа түспесе, корпорация сақтандыру төлемін жүзеге асырады. Сондай-ақ, осы кезең ішінде корпорация сақтандыру жағдайының туындау себебі қандай коммерциялық немесе саяси тәуекелге байланысты болғанын анықтауы тиіс.

Күту кезеңі коммерциялық тәуекелдер үшін 120 күнге және саяси тәуекелдер үшін 180 күнге тең болады.

Тәуекелдіктерді бағалау.

Сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыру кезінде экспорттерлер де, инвесторлар да олардың мүдделерін қозғайтын көптеген тәуекелдерге кездеседі. Тәуекелдерді бағалау қашан да экспорттер сақтандырғысы келетін мәміленің ерекшелігіне негізделеді. Корпорацияда тәуекелдерді бағалау екі компоненттен тұрады: саяси немесе ел тәуекелдерін бағалау және коммерциялық тәуекелдерді бағалау. Жобаларды бағалау ел (саяси) тәуекелдерін және шетелдегі контрагенттің сенімділігіне байланысты тәуекелді бағалау негізінде жүзеге асырылады.

Коммерциялық тәуекелдерді бағалау.

Корпорация сатып алушының сенімділігін анықтау үшін әрбір мәмілені жеке-жеке бағалайды. Коммерциялық тәуекелдерді бағалау кезінде сатып алушы туралы барынша толық ақпарат болуы тиіс. Сатып алушының елін, саланы, нарықтық және қаржылық жағдайын бағалауды негізге алу керек.

Ел тәуекелдігін бағалау.

Корпорация ел тәуекелдерін Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымымен (ЭЫДҰ) жарияланатын тәуекелдер бойынша елдер тізіміне және елдер жіктемесіне сәйкес бағалайды. Бұл тізім ЭЫДҰ елдерінің-мүшелерінің экспорттық несиелерді сақтандыру жөніндегі агенттіктеріне ел тәуекелдері бойынша сақтандыру мерзіміне қарай сыйлықақы мөлшерлемелерін ұсынады.

Корпорацияның саяси тәуекелдерді бағалауы:

1. Экспроприациялау тәуекелдігін бағалау:
 - мемлекеттік органдардың араласу жағдайлары;
 - дефолттар;
 - жобалардың мемлекеттік органдардың әрекеттеріне байланыстылығы.
2. Соғыс тәуекелдігін бағалау:
 - қаруланған қақтығыстың болуы немесе мүмкін болуы;
 - саяси және әлеуметтік оқиғалар;
 - жоба қауіпсіздігі жүйесін ұйымдастыру.

3. Қаржы құралдарын айырбастау және трансферттеу тәуекелдігін бағалау:

- сыртқы берешектің және алтынвалюталық қорлардың мөлшері;
 - кедергі жасау немесе шек қою жағдайлары;
 - жобалар әлуеті;
 - мемлекеттік органдармен келісімдер.
4. Келісім-шарт міндеттемелерін бұзу тәуекелдігін бағалау:
- орнын толтыру қажеттігі;
 - дефолттар;
 - мемлекеттік органдармен келісімдер;
 - келісім-шарт талаптарының мазмұны;
 - заңды орта.

Ел тәуекелдерінің дәрежелері

Ел тәуекелдері елдер тәуекел деңгейі бойынша 7 дәрежеге бөлінген тарифтік тор негізінде анықталады: 1 – ең аз тәуекел, 7 – ең көп тәуекел. Елдер экспорттық несиелерді және инвестицияларды қысқа мерзімді сақтандыру бойынша тәуекелдің жеке дәрежесіне және орта, ұзақ мерзімді сақтандыру бойынша тәуекелдің жеке дәрежесіне ие. Мысалы, қысқа мерзімді сақтандыру бойынша базалық тариф мерзімді ұзарту 6 айға дейінгі мерзімді құрайтын келісім-шарт бойынша 0,3%-тен 2,4%-ке дейін түрленеді.

Ел тәуекелдерінің дәрежелері

- 1 – төмен
- 2 – бір қалыпты
- 3 – орташадан төмен
- 4 – орташа
- 5 – орташадан жоғары
- 6 – едәуір
- 7 – жоғары

Елдер қысқа мерзімді сақтандыру бойынша тәуекелдің жеке дәрежесіне және орташа, ұзақ мерзімді сақтандыру бойынша тәуекелдің жеке дәрежесіне ие.

3-кесте. ТМД елдері бойынша тәуекелдер дәрежесі

ТМД елдері	Қысқа мерзімді	Ұзақ мерзімді	Инвестициялар
1	2	3	4
Әзірбайжан	4	5	–
Белоруссия	5	7	–

Кестенің соңы

1	2	3	4
Грузия	6	6	5
Қырғызстан	5	7	5
Ресей	2	3	3
Тәжікстан	5	7	5
Түркменстан	6	7	–
Украина	4	5	4
Өзбекстан	6	7	–

Экспорттық несиелерді сақтандыру саяси, сондай-ақ коммерциялық тәуекелдермен де жүзеге асырылады. Қысқа мерзімді келісім-шарттар бойынша экспорттық несиелерді сақтандыру 12 айға дейінгі мерзімді құрайды, орта мерзімді келісім-шарттар бойынша – 1 жылдан 5 жылға дейін, ұзақ мерзімді келісім-шарттар бойынша – 5 жылдан асады. Саяси тәуекелдер бойынша сақтандырумен орнын толтыру үлесі 90%-ке дейінгі көлемді, коммерциялық тәуекелдер бойынша – 80%-ке дейінгі көлемді құрайды. Күту кезеңі, яғни, сақтандыру жағдайы мен Корпорация тарапынан сақтандыру төлемін беру арасындағы кезең, саяси тәуекелдер бойынша 120 күнге дейінгі мерзімді құрайды. Сатып алушы өз қаржылық міндеттемелерін орындауға қабілетті болмаған жағдайда – 180 күнге дейін. Шетелдік контрагенттің банкротқа ұшырауы жағдайында күту кезеңі қолданылмайды.

4-кесте. Шетелдері бойынша тәуекелдер дәрежесі

Басқа елдер	Қысқа мерзімді	Ұзақ мерзімді	Инвестициялар
1	2	3	4
Ауғанстан	7	–	–
Вьетнам	3	5	–
Германия	1	–	–
Үндістан	2	3	–
Иран	2	4	–
Италия	1	–	–
Қытай	2	2	–
Латвия	2	2	–
Литва	2	2	–
Монғолия	5	7	–
БАЭ	2	2	–
Польша	2	2	–
Словакия	2	2	–

Кестенің соңы

1	2	3	4
Түркия	3	5	—
Франция	1	—	—
Чехия	1	2	—
Швейцария	1	—	—
Эстония	1	2	—

Негізінен инвестицияларды сақтандыру тек саяси тәуекелдермен жүзеге асырылады. Сақтандырумен орнын толтыру үлесі келтірілген залалдар сомасының 90%-нен аспайды.

БАҚЫЛАУ СҰРАҚТАРЫ

1. Қаржылық инвестициялар портфелінің қалыптасуы
2. Инвестициялық жоба тәуекелдерін жіктеңіз
3. Тәуекелдерді бағалаудың қызметтерін анықтаңыз
4. Инвестициялық жоба тәуекелдерін бағалаудың сапалық талдаудың әдістері қандай?
5. Инвестициялық жоба тәуекелдерін бағалаудың сандық талдаудың әдістері қандай?